

НАПРАВЛЕНИЕ

“АРХЕОЛОГИЯ, СФРАГИСТИКА, НУМИЗМАТИКА И ЕПИГРАФИКА”

SECTION

“ARCHAEOLOGY, SPHRAGISTICS, NUMISMATICS, AND EPIGRAPHY”

Олег Александров/Oleg Alexandrov

ЗА СЪДБАТА НА РИМСКИТЕ ВОЕННИ ЛАГЕРИ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

The Destiny of Roman Military Camps during Late Antiquity and the Early Middle Ages

The permanent inclusion of Thracian lands between the Danube and the Balkan Mountains in the territory of the Roman state is a product of Augustus' politics, aiming to secure the most comfortable places for protection of the Empire. At the same time, the natural borders – the Rhine and the Danube, which are connected in one united system, named by the modern scholars limes, were finally conquered. The Lower Danube limes was a part from the northern border of the Roman Empire. It is about 500 km long, on the territory of today's Republic of Bulgaria.

In connection with different military operations and because of strategic reasons a great number of legions and auxiliaries stayed at different time in the

investigated territory. Roman army brought also its architectural traditions into the new lands. After the Dacian wars of Emperor Trajan (98–117) the Lower Danube limes was pacified and premises for more peaceful life were initiated. Simultaneously Legio V Macedonica stayed on a permanent camp in the Thracian lands and Oescus was their camp, later changed with Troesmis; Legio I Italica used Novae as a camp; Legio XI Claudia was in Durostorum, and the attached auxiliaries. In the next few centuries these legions (together with the attached auxiliaries) played a significant role in the military and cultural history of this territory. Exactly to these military units is related the greater part of the castra built by the Roman army in the province.

In the beginning of Late Antiquity period most of the Roman military camps became real cities. Unfortunately the cities went to ruin together with the downfall of the Lower Danube late Roman frontier.

Присъединяването на тракийските земи към територията на Римската държава е плод на Августовата политика, целяща осигуряването на най-удобните места за защита на империята¹. По това време окончателно се овладяват естествените граници – Рейн и Дунав, които се свързват в една обща система, наричана от съвременните учени *limes*². Лимесът представлява не просто гранична линия, а сложна гранична отбранителна система, включваща различни елементи: лагери на легиони (*castra*), лагери на помощни войски (*castella*), наблюдателни кули (*turres*) и военен път (*via militaris*), който свързва различните съоръжения на десния бряг на реката³. Струва ни се, че понякога, в стремежа си да изяснят колкото се може по-пълно термина „лимес“, учените често пропускат най-важния елемент, чрез който цялата тази система функционира, а именно – нейната жизненост и динамика на развитие. Ето защо, преди да се спрем на проблема за съдбата на римските военни лагери през Късната античност и Ранното средновековие, ще обърнем внимание на тяхното развитие през епохата на Принципата.

Налагането на римската власт в тракийските земи започва с настаняване на легиони и помощни войски. В следващите няколко века римската армия играе важна роля във военната и културна история на Долна Мизия (*Moesia Inferior*) и има съществен принос за романизацията на провинцията чрез заселване на ветерани и чрез осъществяваните рекрути. Римският войник се отличава от местното население, което го заобикаля, по своя бит, култура и чрез латинския език, който използва. Римската армия носи в новите земи и своите традиции в областта на военната архитектура.

Първостепенен фактор за наличието и откриването на фортификационни съоръжения, свързани с римската армия е преди всичко нейното трайно установяване на постоянни лагери. Първите сведения за строеж на укрепления (*praesidia*) се отнасят към 1–4 г. сл. Хр. Все още не са известни имената и местоположенията на тези първи укрепени места. Единственото, което знаем със сигурност е, че в

провинцията по това време пребивават *Legio V Macedonica*, *Legio III Scythica* и вероятно *Legio XX Valeria Victrix*⁴. Със сигурност се знае само локализацията на *Legio V Macedonica* в *Oescus*, а за останалите се води дискусия. В началото на I в. в провинция Мизия са дислоцирани най-малко 13 али и 17 кохорти⁵. Всички тези части са разположени на запад от дн. гр. Никопол, където по това време вече започва процесът на колонизиране и заселване на романизирано население. Присъствието на голям брой конни части се обяснява с липсата на пътна мрежа, която тепърва ще бъде изградена.

Първият строителен период в изграждането на Долнодунавския лимес е дървено-земленият. При *Novae* този период може да бъде отнесен към къснофлавиево време⁶. Отново в *Novae* е разкрита и част от системата, съставена от валове и ровове пред стената, която продължава да се използва и в по-късните епохи⁷. Дървено-землени съоръжения са разкрити и в кастела *Augustae*.

Важни промени за долнодунавския лимес настъпват по време на гражданската война в империята. Границата е отслабена, поради отпавилите се към Италийския полуостров легиони и често атакувана от даки, сармати, рѳксолани и др. След благополучния за Веспасиан (69–79 г.) изход от войната, като наказание, в Мизия са настанени *Legio I Italica* в *Novae* и *Legio V Alaudae*. Легионите търпят загуби още при пристигането си от непрестанните нахлувания на племена отвъд Дунав. През 71 г. в *Oescus* се завръща *Legio V Macedonica* и заедно със стационарания в провинцията *Legio VII Claudia*, легионите стават четири. След тези промени, продължава изграждането на лимеса на изток от *Iatrus*. Изградени са редица военни лагери по десния бряг на Дунав: *Trimammium*, *Sexaginta Prista*, *Appiaria*, *Transmarisca*, *Durostorum*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Sucidava*, *Troesmis*, *Arrubium*, *Noviodunum*, *Aegissus*, *Salsovia* и други⁸.

Дакийските войни на Домициан са сериозно изпитание за римския лимес в провинция Мизия. Границата често е пробивана и в Дунавската равнина само за този период на няколко пъти нахлуват даки. Разделянето на провинцията и създаването на Долна Мизия има за цел заздравяване на отбраната. Във връзка с войната срещу даките в провинцията за кратко пребивава и *Legio III Flavia*. Сраженията се оказват последните за *Legio V Alaudae*, който при преследването на даките по Волосинската долина низина търпи огромни загуби и е разпуснат.

След разделянето на провинцията на две части в Долна Мизия остават *Legio V Macedonica* с лагер *Oescus*, *Legio I Italica* с лагер *Novae*, помощни войски в изброените вече лагери по десния бряг на реката (както и две кохорти във вътрешността – в *Montana* и *Abritus*) и мизийската флота (*Classis Flavia Moesiaca*)⁹. Базите на флотата са съсредоточени около делтата на Дунав, а главната сред тях е *Noviodunum*. Значението, изобщо на флота, се подчертава от факта, че седалище на долномизийския управител и легат на императора е *Tomis*¹⁰.

Във връзка с Дакийските войни на Траян (98–117 г.) в провинцията се извършват промени в дислокацията на някои легиони. Вероятно още в края на 101 г. в

Oescus е настанен *Legio XI Claudia*. По същото време, вексилацио на *Legio V Macedonica* е изпратено към новия му лагер *Troesmis*, а вексилацио на *Legio XI Claudia* достига *Durostorum*¹¹. По този начин, легионите в провинцията стават три: *Legio I Italica* с лагер *Novae*, *Legio XI Claudia* с лагер *Durostorum* и *Legio V Macedonica* с лагер *Troesmis*.

Лимесът е усилен и от стануващите в този участък помощни войски. В *Dimum* е разположена *ala Solensium*. В *Appiaria* – *ala I Gallorum Aetectorigiana*. В края на II в. *cohors II Flavia Brittonum equitata* е лагериувала край *Durostorum*, а вероятно след това в *Sexaginta Prista*. *Cohors II Mattiacorum milliaria* лагериува някъде в участъка *Sexaginta Prista* – *Trimammium*, а според друго мнение в *Dinogetia*. В *Transmarisca* е настанена *cohors I Thracum Syriaca*. *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* е засвидетелствана в *Nigrinianis*. Вероятно в Хадрианово време в *Sexaginta Prista* лагериува *cohors VII Gallorum*. В района на *Durostorum*, по всяка вероятност, лагериува и *numerus Scutariorum*¹². Разположението на помощните части не винаги е сигурно. Още по-несигурно е за какъв период са станували в посочените лагери. Ако посочените легиони остават на постоянен лагер, то ауксиларните части са премествани често.

Във връзка с трайното усядане на легионите и причислените към тях помощни войски на постоянни лагери в провинцията, е първото солидно укрепяване на долнодунавския лимес, което започва при Траян (98–117 г.) и продължава при Хадриан (117–138 г.). Вторият строителен период се характеризира с изграждането на каменни стени, кули и порти.

По това време римските военни лагери се изграждат с правилен план, най-често правоъгълен със съотношение на късите спрямо дългите страни 2:3 или 3:4 части¹³. При планирането на лагерите не се използва хиподамовата ортогонална система, при която има две главни улици – *cardo maximus* и *decumanus maximus* (ориентирани по посоките на света), а се използват други специфични принципи и терминология. В средата на лагера се намира щабът на военната част – *principia*. Пред входа на сградата минава една от двете главни улици – *via principalis*. Срещуположно на входа се намира другата главна улица – *via praetoria*. Излизайки от принципията, направо по *via praetoria* се намира *porta praetoria*, надясно по *via principalis* – *porta principalis dextra*, а наляво – *porta principalis sinistra*. От вътрешната страна на стените на военния лагер преминава обиколна улица – *via sagularis*¹⁴.

Най-важната сграда в чертите на лагера е генералният щаб на легиона – *principia*. Тя има правоъгълен план. През една от късите страни се влиза в двор с перистилен портик. Зад колоните на портика се намират редици от помещения, използвани за различни цели – складове (*horrea*), оръжейници (*armamentaria*) и т.н. На срещуположната страна на входа се намират нечетен брой верижни помещения. В средното помещение, което обикновено е с по-големи размери, се помещава светилището на знамената (*aedes principiorum*). Това е най-сакралната част

на военния лагер. Там се съхраняват както знамената на отделните кохорти и на легиона, така и най-важните инсигнии на военната част – орелът (*aquila*), образът на императора (*imago imperatoris*), статуи на различни божества и императори и естествено военната каса (*aerarium*). Останалите помещения са служели за канцеларии на висшите офицери и за архиви (*officinae*)¹⁵.

Следващата по значимост сграда във военния лагер е преториумът (*praetorium*). Това е жилището на главнокомандващия на военната част. Изгражда се в близост до принципията, но има и изключения (в *Novae* се намира извън чертите на лагера). По своя план и устройство представлява удобна за живеене представителна вила (*villa suburbana*)¹⁶. Други характерни за римските военни лагери сгради са бараките на обикновените войници (*contubernia*), които заемат най-голямо пространство в лагера, валетудинариумът (лазарет, *valetudinarium*), карцерът (*carcer*), различни военни работилници (*fabricae*), складове (*horrea*), бани (*balnea*), тоалетни (*latrinae*) и др.¹⁷.

Със своята характерна архитектура и планировка военните лагери представляват първите римски селищни структури в нашите земи. Те имат свои специфики и се различават от по-късно изградените римски градове в Долна Мизия и Тракия.

Скоро след своето изграждане, римските военни лагери се превръщат в центрове на специфични селищни агломерации. В историческите извори се отбелязват търговци и други цивилни лица, които следват войската по време на нейното придвижване. Те живеели непосредствено зад стените на лагера, в жилища, изградени от нетраен материал. Част от тях влизали в пряк контакт с военния контингент като търгували предмети от първа необходимост: храна, вино и предоставяли най-различни услуги, включително жени за компания. Гай Юлий Цезар отбелязва в „За галската война“, че търговците (*mercatores*) живеят в непосредствена близост до портите. Тит Ливий споменава за търговци – ликси (*lixae*). Думата има широк смисъл – готвач, хлебар, занаятчия и пр. Леките постройки на тези търговци се наричат *canaba*. От времето на Хадриан, когато легионните лагери в повечето провинции остават на постоянен гарнизон, канабите (*canabae* – мн. ч.) се развиват в естествени крайлагерни селища. В тях се заселвали ветерани след края на службата си, търговци, занаятчии и др. Някои от войниците встъпвали в конкубинатни връзки с жени от крайлагерните селища и създавали деца. Официална легализация на брака и признаване на потомството те получавали едва след изтичането на редовната служба. Голяма част от тях оставали да живеят в канабното селище или в близост до легионния лагер с надеждата за административна кариера¹⁸.

Канабите носят най-често името на легиона (*canabae legionis V Macedonicae*, *canabae legionis XI Claudia*). Големината на канабите варира най-често от 25-30 ха. Проучванията показват ортогонална улична система на планиране. В едно уредено легионно канабе има площад (*forum*), курия (*curia* – умален вид на сградата на градския съвет в големите градове), базилика (*basilica*), храм (*tem-*

plum), едно или няколко светилища (*sacellum*), бани (*thermae*), магазини, занаятчийски работилници, складове, селскостопански постройки и др. Разкриват се жилища с различна големина и здравина: както такива с леки конструкции – каменни основи и дървена суперструкция, бараки с прост план, така и масивни постройки с усложнен архитектурен план. Канабите влизат в пределите на *territorium legionis*. Те се намират на разстояние от легионния лагер от 100 до няколкостотин метра и могли да се разрастват само в тази територия¹⁹.

Управлението на едно развито канабно селище е квазимуниципално (т. е. то наподобява типичното римско градско управление без да има юридическо право на такова). Начело стоят двама магистри (*magistri*), има също така квестори (*questores*), едили (*aediles*). Съветът се наричал ордо декурсионум (*ordo decurionum/ordo decurionum canabarium*). В епиграфските паметници жителите на канабите се наричат *consistentes ad canabas legionis, consistentes ad legionem, veterani et cives Romani consistentes*. Жителите на канабите нямат реална собственост върху земята, но имат право да я ползват. Ветераните и римските граждани (*veterani et cives Romani*) не притежават местно гражданско право. Те могат да получат такова, само в случай, че канабното селище се разрастне в градски център – муниципиум (*municipium*) или колония (*colonia*). В този смисъл, канабите представляват селища от римски граждани без гражданско право, при постоянен лагер²⁰.

Често край легионните лагери и канабите се развива и още едно близко селище (*vicus*). Обикновено то се намира на 1,5 – 2,5 км от лагера. Викасът може да се разраства във всички посоки, защото той не принадлежи към територията на легиона, а към провинцията. В много от случаите римските военните лагери са построявани в близост до заварени стари селища²¹. Така разгледаната селищна агломерация има следните компоненти: *castra – canabae – vicus*.

В българския участък от долнодунавския лимес има четири легионни лагера: *Ratiaria, Oescus, Novae* и *Durostorum*. С течение на времето те променят своя селищен статут. След Дакийските войни на император Траян от 101–102 и 105–106 г. Долнодунавският лимес е умиротворен за дълъг период от време. На север от провинция Долна Мизия е образувана новата римска провинция Дакия (*Dacia*). По този начин отсечката по долнодунавския лимес на запад от *Novae* остава защитена на север от новата провинция, където са настанени легиони. По това време, в провинцията все още няма римски градове, нито пък заварени тракийски градски центрове. За да бъдат включени тези територии в икономиката на империята по времето на император Траян (98–117 г.) започва засилен процес на урбанизация. От двете страни на Хемус са организирани градовете *Serdica, Augusta Traiana, Pautalia, Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis*, и др., които имат права на *civitates*²².

След създаването на провинция Дакия през 106 г., легионите, както в *Oescus*, така и в *Ratiaria*, в Горна Мизия (*Moesia Superior*) са изтеглени, а селищата край тях получават най-висшата форма на римско провинциално управление – това на колонията. Често след като даден легион напусне своя лагер, канабното селище

прераства в градски център. Най-вероятно и в този случай след предислоцирането на легионите от *Ratiaria* и *Oescus* край опразнените от тях лагери остават да живеят голям брой римски граждани. Именно поради необходимостта от силни римски градски центрове в тази територия, посочените селища получават тази най-висша форма на управление²³.

За разлика от тях, възникването на градските центрове *Novae* и *Durostorum* протича по различен начин. Както пояснихме по-горе, някои от селищата край лагерите се разрастват твърде много и започват да наподобяват истински римски градове. Във втората половина II – началото III в., част от тези крайлагерни селища получават градски права. Процесът е характерен както за провинцията, така и за цялата империя. В муниципии прерастват цивилните селища край *Novae* и *Durostorum*. И в двата случая, все още не е ясно дали канабето или крайлагерният викус получават градски права. Дискусията продължава вече десетки години и относно проблема са изказвани различни мнения от водещи български и румънски учени като Б. Геров²⁴, М. Тачева²⁵, Р. Иванов²⁶, П. Донеvски²⁷, Е. Doğuțiu-Boilă²⁸ и др. Не се спираме подробно на тази дискусия, кое именно от двете цивилни селища прераства в муниципий, тъй като така или иначе едно от двете селища получава градски права. Все още не е изяснено в научната литература и кога точно тези селища прерастват в градски центрове, но най-вероятно това става по времето на Северите, когато са налице предпоставките за това²⁹.

В следващите няколко десетилетия (около средата – втората половина на III в.) различни предпоставки обуславят сливането на легионния лагер с възникналия муниципий: след Хадриан първоначално помощните войски, а след това и легионите се рекрутират на локален принцип. Вследствие на това в началото на III в. голяма част от римската армия в провинция Долна Мизия е съставена от местно тракийско население; от времето на Северите (193–235 г.), заради икономическата криза, войниците по-често и за по-дълъг период от време престояват при семействата си, вместо в легиона. Именно по времето на Северите, легионерите получават право на законен брак още по време на службата си; в 212 г. е прокламирана *Constitutio Antoniniana*, според която всички жители на империята получават статут на римски граждани; след управлението на Северите, империята изпада в тежка политическа и икономическа криза, съчетана с чести варварски нашествия в провинция Долна Мизия; след реформите на Диоклециан и Константин I числеността на старите военни единици е силно намалена; цивилните селища, които притежават право на муниципий край *Novae* и *Durostorum* (независимо дали това е канабето, или викуса) са неукрепени. Под заплахата от непрестанни варварски нашествия, цивилното население е принудено да търси защита зад стените на легионните лагери (на *Legio I Italica* и *Legio XI Claudia*).

В края на III – началото на IV в. започва нов етап в развитието на римските военни лагери по Долен Дунав. При управлението на император Диоклециан (след 294 г.) започва цялостно и мащабно укрепване на долнодунавската укрепителна

система³⁰. Строителният период се характеризира със значително увеличаване на отбранителните възможности на селищата: крепостните стени увеличават своята дебелина; най-често използваният градеж е *opus vittatum mixtum*; кулите при портите, междинните и ъглите, са издадени изцяло навън; междинните кули с подковообразен и U-образен план, които се отнасят към началото на IV в., са преобладаващите във фортификационното строителство³¹.

Археологическите свидетелства за коментирувания фортификационен период (както и изобщо за периода I–VI в.) от българския участък на дунавския лимес, както и историческите извори за периода на Късната античност са многобройни. Военните лагери край р. Дунав в днешните български земи са няколко десетки. Тук представяме накратко само тези, за които имаме задоволителни, във връзка нашето изследване, исторически и археологически данни:

Dorticum. *Dorticum* е най-западната крепост от римския лимес в дн. територия на Република България. Намира се на 3 км западно от пристанището на с. Връв, Видинско, на около 1 км от устието на р. Тимок. Споменава се многократно в исторически извори от I–VI в. На територията на кастела се откриват находки от същия период. Най-вероятно, сега регистрираната укрепителна система е от времето на тетрархията. Последните монети са от времето на Юстиниан I. При сондажни проучвания на Ст. Ваклинов са открити находки от VIII–X в.³²

Bononia. *Bononia* е разположена край характерната извивка, която прави р. Дунав в северозападния край на днешните български земи. Проучванията на този етап са ограничени (предимно спасителни археологически разкопки). Археологическите данни и историческите извори сочат, че на това място съществува римско селище в периода I–VI в. Вероятно е възникнало като пътна станция или като кастел на помощна военна единица. В периода II–III в. преживява разцвет и разширява значително площта си. Не е регистрирана укрепителната система от този период. В периода IV–VI в. *Bononia* се отбелязва като град в историческите извори. Към началото на IV в. се отнася и мощната укрепителна система на града: стените са дебели до 3,70 м; градежът на стените и кулите е в *opus vittatum mixtum*; кулите са кръгли в план, изнесени навън и с диаметър около 19 м. Защитената площ по това време е около 20 ха. Поради липсата на системни археологически проучвания нямаме данни за вътрешното градоустройство. *Bononia* е превзета от аварите през 586 г. Най-вероятно след тази дата е напусната от последното оцеляло население. Няма данни за ранносредновековно селище в територията на късноантичния град, но не изключено в бъдеще такова да се регистрира³³.

Ratiaria. *Ratiaria* е едно от най-значителните римски и късноантични селища в днешна Северна България. Намира се северните покрайнини на с. Арчар, Видинско, в близост до р. Дунав. В I в. тук лагеруват различни военни части – помощни войски и подразделения на *Legio IV Flavia* и *Legio VII Claudia*. След края на Дакийските войни на император Траян (през 106 г.) военните части са изтеглени. Цивилното селище край лагера е въздигнато в колония (град с голяма автономия,

устроен по римски образец, заселен с римски граждани, които могат пълноправно да се възползват от римското си гражданство). В периода II–III в. *Ratiaria* е проспериращ град с типична за цивилните селища ортогонална система и градска архитектура. След реформите на Диоклециан в края на III в., градът става столица на провинция Крайбрежна Дакия (*Dacia Ripensis*) и в него резидират административният и военен управител на провинцията. От края на III в. *Ratiaria* отново е на границата на Римската империя и военното присъствие на това място се увеличава значително. Тук е дислоциран *Legio XIII Gemina*, а в пристанището е базирана част от дунавската флота. В този период укрепената площ е разширена и достига до 30 ха. Укрепителната система е с два основни периода на изграждане: края на I – началото на II в. и края на III – началото на IV в. Регистрира се и трети строителен период от края на V – началото на VI в., който се свързва с поправки на крепостта след хунските нашествия. Късноантичните извори свидетелстват, че *Ratiaria* е голям град с многобройно население. За последен път се споменава през 586 г. във връзка с превземането ѝ от аварите³⁴.

Almus. Пътна станция и кастел, разположен между десния бряг на р. Дунав и левия бряг на р. Лом. Споменава се в основните исторически извори, отнасящи се до разглежданата територия. Укреплението е с квадратна форма и кръгли ъглови кули, което отнася фортификационната му система към края на III – началото на IV в. Защитената площ на крепостта е около 4 ха. Както вече отбелязахме, фортифицирането е свързано с повторното превръщане на отсечката от *Novae* на запад в северна граница на империята през 70-те години на III в. В средата на V в. е превзет от хуните. След тази дата съдбата на кастела е неясна, но и той най-вероятно е пострадал от многобройните варварски нашествия и постепенно е напуснат. Свидетелство за постепенното му напускане от гарнизона и цивилното население е наложилата се редукция на укрепената площ, вероятно през VI в.³⁵

Augustae. Намира се на около 5 км северно от с. Хърлец, община Козлодуй. Селището се отбелязва в римски и късноримски итинерарии и ранновизантийски хроники. В *Augustae* е регистриран дървено-земен период, който се отнася към I в. По-късно лагерът (с площ около 2,5 ха) е защитен с каменна стена. Кулите на първото каменно укрепление са правоъгълни и се издават слабо навън. Датират се най-общо във II в. В края на III – началото на IV в. *Augustae* е разширен на север, а фортификационната му система е съоръжена с типичните за епохата напълно издадени навън U-образни кули. Главната порта е снабдена с *propugnaculum* (между падащата катаракта и двукрилата врата). Защитената площ по това време е вече 6-6,5 ха. По времето на Юстиниан I градът е със значителен брой население. Последното писмено сведение ни дава Теофилакт Симоката във връзка с превземането на селището от аварите във втората половина на VI в. След хиатус от два века, върху руините му възниква селище от Ранното средновековие³⁶.

Oescus. Римският и ранновизантийски град се намира край с. Гиген, на около 3 км от вливането на р. Искър в р. Дунав. Споменава се в множество римски,

гръцки, византийски и други автори и е отбелязан в множество итинерарии. Още в предпровинциална Мизия, тук е настанен *Legio V Macedonica*. С кратко прекъсване легионът остава в *Oescus* до Дакийските войни на император Траян. Предполага се, че дървено-земленото му укрепление е под по-късната колония. След пълната предислокация на легиона в *Troesmis* (през 106 г.), цивилното селище край лагера е въздигнато в ранг на колония. По това време *Oescus* е защитен с нова крепостна стена, междинните кули, на която са правоъгълни и се намират от вътрешната страна на стената (само при портите се издават слабо навън). Колонията е устроена по класическата за римските градове ортогонална система. В *Oescus* са разкрити едни от най-значимите архитектурни паметници, свързани с градското обществено строителство, изобщо в провинция Долна Мизия.

В края на III в., във връзка с повторното превръщане на тази част от провинцията в северна граница на империята, *Legio V Macedonica* отново е дислоциран в *Oescus*. Най-вероятно по времето на Константин I (306–337 г.) градът е разширен на изток с още 10 ха и така общата му застроена площ възлиза на 28 ха. Куртината на новоизградената стена е снабдена с изцяло издадени навън подковообразни и U-образни кули. Най-вероятно генералният щаб на легиона и известна част от личния му състав са настанени в чертите на града. Все още не може да се каже със сигурност къде точно са се разположили военните части.

Градът е унищожен от аварските нашествия в края на VI в. Археологическите проучвания свидетелстват, че върху руините на *Oescus* съществува българско средновековно селище от X–XIV в., т. е. върху един значителен хиатус след края на Античността³⁷.

Dimum. *Dimum* е разположен в Беленската низина на брега на р. Дунав. Разкритите части от укрепителната система са вследствие на спасителни археологически проучвания. Най-ранната крепостна стена е изградена в квадрова техника с дебелина 2,30 м в суперструкция и се датира в края на I – началото на II в. В Късната античност *Dimum* е защитен с нова крепостна стена с изцяло външни U-образни междинни кули и ветрилообразни ъгли и правоъгълни кули при портите. Размерите им са внушителни (южната правоъгълна кула при западната порта е с дължина 14 м и ширина 8 м). Дебелината на куртината достига до 2,90 м. Защитената площ е над 5 ха. След хиатус се регистрира българско селище от IX–X в.³⁸

Novae. Римският легионен лагер и ранновизантийски град се намира на 4 км източно от гр. Свищов. Споменава се в множество антични и късноантични извори. Изграждането на първия лагер (дървено-землен) започва в средата на I в., когато тук е настанен *Legio VIII Augusta*. С настаняването на това място на *Legio I Italica* през 69 г. започва и първото каменно строителство. По това време площта на военния лагер е около 18 ха. В периода II–III в. край *Novae* се създава селищна агломерация, съставена от лагера, канабите и викуса. Най-вероятно в началото на III в. викусът, който се намира на няколко километра в източна посока прераства в муниципиум.

Сериозни архитектурно-строителни промени настъпват по времето на император Константин I. *Novae* е разширен в източна посока (*Novae II*) (с около 10 ха), а част от военната архитектура постепенно е заменена с цивилна (валетудинариумът изгубва своите функции още в началото на III в., дворът на принципите се превръща в градски форум в края на IV – началото на V в.). Укрепителната система на *Novae I* е подсилена чрез удължаване на кулите (кулите добиват U-образна форма) и удебеляване на куртината до 2,90 м (използван е предимно *opus vittatum mixtum*). Последните поправки във фортификационно отношение и архитектурни промени във вътрешното пространство настъпват при управлението на император Юстиниан I. Последните монетни находки в *Novae* са от първите години на управление на Ираклий (610–641 г.)³⁹. Върху руините му се регистрира българско селище от Ранното средновековие и от периода XII–XIV в.⁴⁰

Iatrus. Късноантичният кастил се намира в югозападната част на с. Кривина, Русенско, на брега на р. Янтра. *Iatrus* не е засвидетелстван (засега) епиграфски, но се среща често в римските и късноантични исторически извори. Предполага се, че кастиелът носи името на реката *Iatrus* (Янтра), тъй като е разположен до вливането ѝ в р. Дунав. Укреплението е едно от малкото по долнодунавския лимес, в което се провеждат системни археологически проучвания. Селището от I–III в. все още не е локализирано. Проучваната свидетелстват, че изследваната укрепителна система е издигната около 310–320 г. Фортификационната система е с характерните за началото на IV в. конструктивно-строителни белези. Площта на късноантичния кастил е около 4 ха. Вътрешната архитектура търпи изменение от чисто военна към цивилна, но кастиелът запазва през цялото си съществуване военните си функции. Последните поправки са свързани с дейността на император Юстиниан I и по-точно след 540 г. Според проучвателите краят на кастиела *Iatrus* е около 600–602 г.⁴¹. При археологическите проучвания са регистрирани и следи от селище от Ранното средновековие. Хиатусът обаче между късноантичното и ранносредновековно селище е около 200 г.⁴²

Sexaginta Prista. Римският кастил се намира под съвременния град Русе, край устието на р. Русенски лом, на високия и стръмен дунавски бряг. Споменава се от римски, гръцки и византийски автори. Няма преки данни за времето на възникване на военния лагер. Най-вероятно това е станало във втората половина на I в. По своите дебелина и начин на градеж на куртината, форма и положение на кулите – фортификационната система на проучената част от кастиела се датира към края на III в. (най-вероятно за възстановяването на крепостта съобщава надпис, датиран в 298–299 г.). Крепостта е възстановявана и след хунските нашествия, по времето на император Юстиниан I. Последното споменаване на *Sexaginta Prista* е от времето на император Маврикий (582–602 г.), след което загива под ударите на аварите. През Ранното средновековие тук съществува българско селище, което е унищожено в края на X – началото на XI в. В периода XII–XIV в. възстановеното селище е укрепено със стени⁴³.

Appiaria. *Appiaria* се намира на 6-7 км източно от с. Ряхово, Русенско, на самия дунавски бряг. Споменава се в повечето исторически извори, най-ранният от които е Певтингеровата карта, а най-късният е Теофилакт Симоката. В днешно време укрепителната система не е запазена, тъй като голяма част от нея се е свлякла в реката, а останалата част е унищожена при строителни дейности. От данните, които получаваме от обходите на К. Шкорпил (дебелина на куртината над 2,40 м, счукани парченца строителна керамика в хоросана, лице от добре обработени каменни блокчета, тухли с печати, датирани във времето на Константин I), може да съдим, че фортификационната система на лагера се отнася към Късноримската епоха. Няма данни за средновековно селище над руините⁴⁴.

Transmarisca. Крепостта се намира на брега на р. Дунав в чертите на съвременния град Тутракан. Известна е от исторически извори още от II в. Вероятно първото укрепление е още по-ранно – от I в. Данните за неговата фортификация са оскъдни, тъй като археологическите проучвания имат само спасителен характер. Засега не са открити съоръжения от периода I–III в. Разкритите части от укрепителната система са с характерните черти за самия край на III – началото на IV в. Ролята на *Transmarisca* през Късната античност нараства, заради брода, който охранява и построяването на отсрещния бряг на кастела Константиана Дафне. Вероятно в пристанището на селището е стационарал и военен флот. Няма данни за заселването върху руините на ново население в Ранното средновековие⁴⁵.

Candidiana. Крепостта се намира край с. Малък Преславец, Силистренско. Ситуира се на високия бряг над р. Дунав. През епохата на Принципата римският кастел се нарича *Nigrinianis*. С тези названия се споменава в няколко исторически извори. Вероятно първото (дървено-землено) укрепление е изградено във втората половина на I в. Известни са многобройни паметници от периода I–III в. Проучената част от укрепителната система се отнася към самия край на III – началото на IV в. (кулите са U-образни, суперструкцията е в *opus mixtum*, тухлите са от времето на тетрархията). Във втората половина на VI в. в района възниква славянско селище (вероятно на федерати), оградено със землен вал⁴⁶.

Durostorum. И за *Durostorum* притежаваме данни от десетки исторически извори, най-ранният от които е съчинението „География” на Клавдий Птолемей. Проучванията на лагера, в който лагерува *Legio XI Claudia* (без прекъсване от началото на II до края на VI в.) са затруднени, поради факта, че той се намира под съвременния гр. Силистра. Засега няма данни за дървено-землено укрепление. За ранната крепостна стена (от началото на II в.) данните са малко: дебелината на куртината варира, но не е над 1,50 м; снабдена е с правоъгълни вътрешни кули. Укрепената площ на лагера е около 22 ха. За вътрешната архитектура не се знае почти нищо. Край легионния лагер се развиват канабно селище (в неговата територия) и викус (в провинциалната територия). Все още не е изяснено кое от двете селища прераства в муниципиум и по кое време. Тук трябва да отбележим, че площта на канабите край легионния лагер е около 30 ха. В самия край на III –

началото на IV в. лагерът е доукрепен (регистрирано е удебеляване на куртината до 2,60 м). Вероятно и тук протича аналогичният на останалите селища край дунавския лимес процес на сливане на военния лагер с цивилното селище и прерастването му в град с военни функции. По същото време северно от лагера, в близост до дунавския бряг е построена нова крепост. Вероятно това е споменатият в надпис от 298–299 г. президий (подобни надписи от същото време са открити и в други военни лагери на долнодунавския лимес). През V–VI в. бившият легионен лагер е заселен изцяло с цивилно население и за нуждите на войската се налага строежът на ново укрепление, северозападно от него, на брега на р. Дунав. Характерно за това укрепление, строено през VI в. са специфичните петогълни кули и дебелина на куртината на места над 4 м⁴⁷.

Заради усложнената си градоустройствена схема и топографска приемственост през римската, ранновизантийската и ранносредновековната епохи, *Durostorum* представлява една от най-интересните селищни структури в нашите земи. Все още е спорен въпросът до каква степен е обитавана селищната агломерация на *Durostorum* през VII в. При всички положения бившият легионен лагер не е заселен в периода на Ранното средновековие. Най-вероятно използваната от българската държава селищна структура е късноантичната крепост до брега на р. Дунав.

След изложените по-горе данни, могат да се разграничат следните етапи в развитието на римските военни лагери като селищни структури:

1. Изграждане още в началото на I в. на първите дървено-землени лагери на легиони и помощни войски на левия бряг на р. Дунав. През целия I в. политическата обстановка в този регион е все още твърде нестабилна, за да се премине към постоянни и здрави фортификационни съоръжения. Римската армия се явява окупатор на тази територия и трудно осъществява контакти с местното население.

2. Изграждане във втората половина на I – началото на II в. на солидни каменни укрепления. Във връзка с Дакийските войни на император Траян (98–117 г.) се предприема мащабно строителство по Долен Дунав, включващо изграждането на трайни фортификационни съоръжения, както и мост над р. Дунав, голяма болница в легионния лагер на *Legio I Italica* във връзка с предстоящата война и др.

3. Начало на урбанизационните процеси в римските провинции Горна Мизия, Долна Мизия и Тракия. След Дакийските войни на Траян (през 106 г.) някои от римските легиони са изтеглени, а техните канабета прерастват в колонии (*Ratiaria* и *Oescus*) – най-висшата форма на градско управление в империята. Отсечката на запад от *Novae* е защитена от новосъздадената провинция Дакия и дислоцираните там легиони.

4. Постепенен и естествен процес на израстване на селищни агломерации край останалите легионни лагери през II в. Селищните агломерации са съставени от военен лагер, канабе и викус. С течение на времето някои от тях нарастват значително и се управляват по подобие на същинските римски градове.

5. Създаване на същински римски градове край легионните лагери. Най-вероятно викусите (по-малко вероятно канабетата) край легионните лагери прерастват в муниципии (самоуправляващи се градски общини, с римско право) по времето на император Каракала (211–217 г.), а според някои учени още по времето на Марк Аврелий (161–180 г.).

6. Сливане на военните лагери и цивилните селища край тях в единна селищна единица. За селищните агломерации край легионните лагери това се случва още в III в. (сливането на селищата е постепенен процес), а за лагерите на помощни войски малко по-късно, но не по-късно от началото на IV в.

7. Мощно укрепяване на римския лимес по Долен Дунав по времето на Диоклециан и Константин I. Селищата са разширени и доукрепени, а друга част са изградени изцяло наново. Нуждата от повече пространство, в което да се побере и цивилното население променя тяхната планировка. От друга страна, след военните реформи на Диоклециан и Константин числеността на римските легиони и помощни войски е силно намалена⁴⁸, а част от кохортите и центуриите са прегрупирани в съседни военни лагери⁴⁹ (в *Notitia Dignitatum* са отбелязани военните части, които са лагерували в разглежданите укрепления, но трябва да се има предвид, че след края на IV в. военната организация по Долен Дунав е дълбоко разстроена).

8. Девалвация на термините, свързани със селищната система (военна и градска)⁵⁰. В историческите извори от V–VI в. римските лагери (на легиони и на помощни войски) на десния дунавски бряг се отбелязват като селища с градски статут. В периода на Късната античност в старите легионни лагери остава само генералният щаб. В този период се регистрират известни изменения на чисто военната архитектура в градска, но съчетано със запазване на военната и отбранителна функция на селищата.

9. Изоставяне на Долнодунавския лимес от римската власт. Въпреки предприетите след последните готски и хунски нашествия възстановителни дейности при император Анастасий и опитът за възстановяване на Римската империя при император Юстиниан, се регистрира постепенно изоставяне на селищната мрежа от централната администрация и напускането ѝ от гарнизона и цивилното население в края на VI – началото на VII в. Това става в следствие на непрестанните варварски нашествия. Най-тежки последици имат нахлуванията на авари и славяни, след които долнодунавският лимес спира да съществува.

10. Създаване на Българската държава във втора половина на VII в. Дунавска България заема обширна територия, включително големи части от несъществуващия по това време римски лимес. Част от разглежданите селища се

използват и през Ранното средновековие (само в някои случаи) от славянско или българско население, но без градски или военно-защитни функции (с изключение на Дръстър).

Естествено тук излагаме нашата гледна точка по въпроса (други автори биха обединили някои от етапите, а ако бъдат добавени и нови ще считаме нашата задача за напълно изпълнена, тъй като сме успели да провокираме дискусия по проблема).

В заключение може да очертаем следните тенденции: римските военни лагери представляват специфични и устойчиви във времето селищни структури. Развили се от временни маршови в постоянни лагери, постепенно разгледаните селища прерастват в селищни агломерации и градски центрове, които продължават своето съществуване и през Късната античност. Тези градове имат важна роля в новооснованите провинции Крайбрежна Дакия и Втора Мизия.

В началото на VII в. градовете по долнодунавския лимес са в руини и тяхното използване като военни, икономически и културни центрове е прекратено. Като пример за селищна устойчивост в българските земи на север от Стара планина може да се посочи единствено *Durostorum*, който се явява изключение. От друга страна, примерите за селищна устойчивост в западните провинции на Римската империя са многобройни. При тях се регистрира една съществена, но много важна разлика: римските военни лагери в западните провинции се развиват не само като късноантични градски центрове, но без прекъсване на живота в тях и като ранно-средновековни. Могат да се посочат за пример следните показателни селища: съвременните градове край римския лимес – Bonn, Vienna, Budapesta, Mainz, Köln; част от градовете в днешна Британия, особено тези, в които е запазена съставката *chester* (от латински *castra* – легионен лагерь) – Chester, Lanchester, Lancaster, Dorchester, Chesterholm, Rochester и т.н., или *castle* (от латински *castella* – лагерь на помощна военна единица – кохорта или ала) – Castle, Newcastle, Castlesteads; част от съвременните селища по германския лимес, съдържащи съставката *burg* (в някои случаи *bourg*) (от латински *burgus* – малко укрепление със спомагателна функция) – Regensburg, Strasbourg, Salzburg, Saalburg, Freiburg и много други.

Над повечето римски укрепления в българските земи обаче се регистрира сигурен стратиграфски хиатус, продължил около две столетия, а в някои случаи и повече⁵¹. Старите римски военни лагери, превърнали се в периода на Късната античност в градове не са възстановени в периода на Ранното средновековие главно по две причини: от една страна невъзможността на Византийската империя да направи това по финансови, демографски и най-вече военнополитически съображения и от друга страна липсата на необходимост на новата българска държава да възстанови тези градове по причини, на които тук няма да се спираме подробно, тъй като това е правено многократно⁵². Ще отбележим само най-важните от тях: фронтът на тези укрепления е насочен на север, тъй като те охраняват северната граница на Византия; в периода VII–IX в. българската армия е съставена предимно

от кавалерия и поради тази причина военните ѝ лагери са в равнинни степни зони; голяма част от късноантичните крепости са в центъра на новооснованата държава, а не в нейната периферия; при основаването на Дунавска България, голяма част от крепостите са в руини от десетилетия и тяхното възстановяване е практически невъзможно; последното не се отнася за *Durostorum*, който изглежда е в по-добро състояние (от фортификационна и архитектурна гледна точка) и е използван от българската администрация като това се регистрира многократно в историческите извори.

По тази причина и запазените в българския език и българската топография латински военни термини са редки. Изключение правят, в някои случаи, граничните области на ранносредновековната българска държава с Византия и Черноморието, където чрез гръкоезичното население е запазена част от тази терминология. Например съвременната дума в български език – „кисура“, води началото си от латинската *clausura* (линейно отбранително съоръжение, преграждащо проходи в планински масиви, укрепен проход⁵³), преминала в гръцки като *κλεισούρα*. Като пример от Черноморската област може да дадем разкопаваната от няколко години насам късноантична и средновековна крепост Кастрици (от латински *castra*) – производно от преминалия в гръцки език термин *κάστρον*⁵⁴. До преименуването си през XX в. съвременният квартал на гр. Варна – Винаца (намиращ се непосредствено северно от крепостта) се е наричал Кестрич. Бургас от гръцкия военен термин *πύργος* (кула) или неговия латински еквивалент *burgus* и др. подобни. Примерите вероятно могат да бъдат обогатени и с други, но при всички положения те са изключение от общата тенденция и в сравнение със запазената в западните провинции топографска и терминологична приемственост са твърде малко.

Настоящото изложение нямаше за цел да представи проблема в неговата пълнота, тъй като това не е възможно в рамките на един кратък доклад. Основната ни идея беше да представим развитието на една специфична селищна структура, каквато е римският военен лагер и неговата устойчивост във времето. Това вече е правено в българската и чужда специализирана литература, но обикновено проучванията засягат приоритетно развитието на селищните структури в ограничен хронологически обхват: I–III в. или IV–VI в. Задачата, която си поставихме и която смятаме, че изпълнихме е да очертаем комплексно и адекватно основните етапи в развитието на римските военни лагери по Долен Дунав от тяхното създаване през I в. до тяхната гибел през VI в. и евентуалното им използване в периода на Ранното средновековие.

БЕЛЕЖКИ

¹ Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Август до Хадриан. ч. 1. – ГСУ-ИФФ, 1949, 45, с. 3.

² Иванов, Р. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Мавиркий. София, 1999, 11–12.

³ Иванов, Т. Долнодунавски лимес. – В: Кратка енциклопедия Тракийска древност. София, 1993, с. 87.

⁴ Иванов, Р. Долнодунавската..., с. 96; Генчева, Е. Първият легионен лагер в Novae, провинция Мизия, (Северна България). Sofia – Warszawa, 2002, с. 6.

⁵ Mrozewicz, L. Milites auxilarii na obszarze Mezji (do roku 86). – In: Studia Moesiaca. Poznan, 1994, 67–85; Иванов, Р. Долнодунавската..., 96–97; Генчева, Е. Първият легионен..., с. 6.

⁶ Sarnowski, T. La forteresse de la légion I Italica á Novae et le limes de sud-est de la Dacie. – Eos, 1983, 71, 265–276.

⁷ Donevski, P. Some Aspects of Defensive System of the Roman Camp Novae (Moesia Inferior) in 1st – 3rd Century. – In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2. Belgrade, 1996, 201–203.

⁸ Sarnowski, T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. – Novaensia, 1988, 3, 43.

⁹ За Classis Flavia Moesica е посочена изчерпателна литературата у Иванов, Р. Долнодунавската..., 104–105, заедно с военните плавателни съдове и въпроса за името Flavia.

¹⁰ Генчева, Е. Първият легионен..., с. 9.

¹¹ Иванов, Р. Долнодунавската..., 106–107.

¹² Пак там, 108–109 (с богата литература по проблема).

¹³ Иванов, Р. Архитектура и планировка на римските военни лагери през Принципата. – В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, с. 154.

¹⁴ Пак там, с. 157.

¹⁵ Пак там, 158–163.

¹⁶ Пак там, с. 163.

¹⁷ Пак там, 163–167.

¹⁸ Иванов, Р. Долнодунавската..., с. 253; Иванов, Р. Кастра – Канаби – Викус. – В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, 172–173.

¹⁹ Иванов, Р. Долнодунавската..., 254–255.

²⁰ Иванов, Р. Долнодунавската..., 255–256; Същият. Кастра..., 172–177.

²¹ Иванов, Р. Долнодунавската..., с. 257.

²² Тачева, М. За римските провинции Долна Мизия и Тракия (I–III в.). – В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, 66–70.

²³ Пак там, с. 63.

²⁴ Gerov, V. Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes. – Klio, 59, 1977, 2, 298–304.

²⁵ Тачева, М. Цит. съч., с. 64.

²⁶ Иванов, Р. Долнодунавската..., 253–276.

²⁷ Донеvски, П. Викус и муниципийм Аурелиум Дуросторум. – В: Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски. Античният Дуросторум. Силистра-София, 2006, 228–242.

- ²⁸ **Doruțiu-Boilă E.** *Castra legionis V Macedonicae und municipium Troesmense.* – Dacia, 16, 1972, 133–144.
- ²⁹ **Тачева, М.** Цит. съч., с. 69; **Доневски, П.** Викус и муниципийум..., 237–238.
- ³⁰ **Иванов, Р.** Долнодунавската..., с. 171.
- ³¹ Пак там, 202–203.
- ³² **Иванов, Р.** Дортикум (Dorticum). – В: Римски и ранновизантийски селища в България. Съст. Р. Иванов. София, 2003, 11–17.
- ³³ **Иванов, М.** Бонония (Bononia). – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 18–22.
- ³⁴ **Динчев, В.** Рациария (Ratiaria). – В: Римски и ранновизантийски..., 2002, 13–28.
- ³⁵ **Иванов, М.** Алмус (Almus). – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 23–26.
- ³⁶ **Иванов, Р.** Августе (Augustae). – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 27–38.
- ³⁷ **Иванов, Р., Т. Ковачева** Улпия Ескус (Ulpia Oescus). – В: Римски и ранновизантийски..., 2002, 31–58.
- ³⁸ **Митова-Джонова, Д.** Димум (Dimum) и близката околност. – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 39–55; **Иванов, Р.** Долнодунавската..., 162–163, 185.
- ³⁹ **Dyczek, P., J. Kolendo, T. Sarnowski.** Novae. – В: Римски и ранновизантийски..., 3, 2003, 24–53; **Иванов, Р.** Долнодунавската..., 185–189, 246–250.
- ⁴⁰ Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town. Ed. P. Dyczek. Warsaw, 2008, 235–245.
- ⁴¹ **Bülów, G. v.** Ятрус (Iatrus). – В: Римски и ранновизантийски..., 3, 2003, 54–67.
- ⁴² **Conrad, S.** Die Besiedlung um Iatrus und Novae an der Unteren Donau. – В: Римски и ранновизантийски..., 3, 2003, 68–81.
- ⁴³ **Станчев, Д.** Сексагинта Приста (Sexaginta Prista). – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 56–62.
- ⁴⁴ **Иванов, Р.** Апиария (Arpiaria). – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 63–69.
- ⁴⁵ **Иванов, Р.** Долнодунавската..., 198–199.
- ⁴⁶ **Иванов, Р.** Нигринианис – Кандидиана (Nigrinianis – Candidiana). – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 70–74.
- ⁴⁷ **Иванов, Р.** Дуросторум (Durostorum) през епохата на Принципата. – В: Римски и ранновизантийски..., 2003, 75–86; **Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Доневски.** Цит. съч.; **Ангелова, Ст., И. Бъчваров.** Дуросторум през Късната античност. – В: Римски и ранновизантийски..., 3, 2008, 82–101.
- ⁴⁸ **Торбатов, С.** Терминология за фортификационните съоръжения през римската и ранновизантийската епоха. – В: Археология на българските земи, 1. Съст. Р. Иванов. София, 2004, 31–32.
- ⁴⁹ **Иванов, Р.** Долнодунавската..., 121–127.
- ⁵⁰ **Динчев, В.** По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия. – Археология, 1998, 1–2, 16–23.
- ⁵¹ Положението в съседната провинция Scythia Minor (дн. Добруджа) е подобно. Късноримският долнодунавски лимес е унищожен в края на VI – началото на VII в. За това подробно виж детайлното изследване, базирано върху цялостния археологически и нумизматичен материал, на **Madgearu, A.** The Downfall of the Danubian Late Roman Limes. –

Roum. d'Hist., 36, 3-4, Bucurest, 1997, 315-336 и **Торбатов, С.** Укрепителната система на провинция Ските (края на III – VII в.). В. Търново, 2002.

⁵² **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура. София, 1977, 47-67; **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления по Долни Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982; **Овчаров, Д.** Византийски и български крепости V-X век. София, 1982, 84-85.

⁵³ **Торбатов, С.** Терминология за..., 41-42.

⁵⁴ **Плетньов, В.** Кулата на средновековната крепост Кастрици в Евксиноград. – ИИМВ, 41 (56), 2005, 82-96.